

„... tanulmányköteteink célja kifejezetten a módszertani kísérletezés”

Beszélgetés Erdélyi Gabriellával a magyarországi családtörténeti kutatásokról

A „Magyar családtörténet a modernitás előtt: Gyermekkor és mozaikcsaládok a 16–19. században” Lendület Családtörténeti kutatócsoport eredményei az utóbbi években jelentősen árnyalták és átrajzolták a premodern családkról alkotott képet. A kutatásban részt vevő történészek, történeti demográfusok, irodalomtörténészek, történeti néprajzosok és művészettörténészek interdiszciplináris vizsgálatokkal tárták fel az elmúlt évszázadok családjainak jellemzőit, belső viszonyait, stratégiáikat, érzelmeiket és érdekeiket. Munkájuk azon a meglátáson alapszik, hogy a premodern társadalomban – a történeti emlékezet idealizált képe ellenére – a mostoha vagy mozaikcsalád nagyon gyakori jelenség volt, akár csak a mai társadalomban, amikor a családok válságáról és diverzifikációjáról szokás beszélni. A kutatócsoport vezetőjével, Dr. Erdélyi Gabriellával beszélgettünk.

Ki, illetve mi irányított téged a családtörténeti kutatások felé?

Nagy hatással volt rám Péter Katalin, akivel tanítványaként nagyon sokat beszélgettem. Izgalmas kutatásait és könyveit a kora újkori családok, gyermekek és nők témájában azt hiszem, nem kell a folyóirat olvasóinak bemutatnom. Tulajdonképpen az ő munkásságából is következik, hogy észrevegyük: nemcsak ma van nagyon sok mozaikcsalád, de régebben is gyakori tapasztalat volt, hogy valaki gyermekként vagy felnőttként mostohaszülőként vagy féltestvérekkel, mostohatestvérekkel kerüljön kapcsolatba vagy velük éljen együtt. A *Házasság a régi Magyarországon* című könyvében Péter Katalin hosszan ír az újránházasodó özvegyekről. Emlékszem, mekkora izgalommal mesélte, hogy talált olyan eseteket, amikor egy özvegyasszonyt nem az utolsó, hanem egy korábbi férje mellé temettek el. Az újránházasodás témájából pedig egyenesen következik a mozaikcsaládok kialakulása. Korábban ugyanis nem a válás előzte meg a létrejöttüket, hanem az

elhunyt házastárs pótlásának szüksége. Különös viszont, hogy a mozaikcsaládok kérdésének mai aktualitása ellenére sem fordult a családtörténeti kutatások figyelmé eddig a régi mozaikcsaládok felé. Pedig rengeteget írtak az özvegyekről, főleg az özvegyasszonyok nagyobb önállóságáról vagy arról, miben különböztek a férfiak és a nők újraraházasodási szokásai. Az újraraházasodási mintákkal az utóbbi években ráadásul a történeti demográfusok is elkezdtek foglalkozni. A gyermekkor történései újabban sokat írtak arról, hogy a gyermekek életét a folyamatos mozgás és változás, az egyik háztartásból a másikba költözés, a szülőfigurák pluralitása jellemezte, a nevelő- és mozaikszülővel, valamint a távolabbi rokonokkal együtt. A felismerésnek, hogy a mozaikcsaládok mennyire gyakoriak voltak, és a célzott kutatás megkezdésének gátja egyfelől éppen ez lehetett, a gyermekek útjának, költözésének nyomon követése, amely roppant aprólékos munka, de a családi kapcsolatok beazonosítása is rendkívül nehéz az írott forrásokban a korabeli terminológia átfedései és kuszasága miatt. A terep tehát, az elmúlt évtizedek kutatásainak köszönhetően, jól elő volt készítve ennek a nézőpontnak a felvetésére, vagyis, hogy nézzük meg, mi történt ezekben a mozaikcsaládokban. Az is segített, hogy az állandóság és a struktúra helyett már egy ideje a folyamatos változásra figyel a szakirodalom, s a mozaikcsalád csak ebben a családi folyamat-megközelítésben vehető észre. De az érdeklődésemre bizonyára az is hatott, hogy jó tíz éve én is mozaikcsaládban élek, ahol előfordulhat, hogy „*a maga gyereke meg az én gyerekem veri a mi gyerekünket*”, ahogy az anekdota szerint Karinthy Frigyes fogalmazta meg a bonyolult családi viszonyokat.

Kérlek, beszélj egy kicsit a kutatócsoportról! Milyen témákat vizsgáltok és milyen eredményeket értetek el eddig?

Azt is mondhatjuk, hogy a mesék hatására a mai napig gonosznak elképzelt mostohaanya vagy a félárva gyermekét elhanyagoló apák alakját tesszük történeti vizsgálat tárgyává. Ez azért is izgalmas, mert Hamupipókérről, a mostohaanyja és a testvérei által bántalmazott lányról szóló történet az orosz, a japán és a kínaiak fantáziájában éppúgy visszhangra talált, mint Európában. Mi rejtőzik vajon a mesék egyetemes világa mögött? Az hamar kiderült, hogy talán azért a mostohaanyaköré koncentrálnak a kollektív félelmek, mert ők voltak korábban a jellegzetes alakjai az újabb családformációknak. Szemben napjainkkal, amikor a mostoha- és nevelőapák világát éljük, annak következtében, hogy a kisgyermeket inkább az anyáknál helyezik el, bár a 21. századra ez is némileg megváltozott a közös elhelyezés gyakorlatának elterjedése miatt. A kora újkorban ezzel ellentétben, főleg, ahol nagy vagyonok kötődtek a gyermekekhez, és a földbirtok fiúágon öröklődött, tehát a nemesi családokban, az özvegy anyák és a gyermekek kapcsolata lazább volt: a gyermekek gyámsága és nevelése nemritkán az apai rokonsághoz került. Érdekes persze, hogy nem az anyák befolyásától féltették a gyermekeket és a családi vagyont, hanem a fiatalon megözvegyült anyák újabb férjeitől, a mostohaapák kapzsiságától. A kutatócsoportban ezt a városi társadalmakban, ahol a nőág vertikálisan több funkciót látott, ezért az árvák és félárvákból lett mostohagyermek nagyobb eséllyel a kiscsalád keretein belül nevelkedtek, mások mellett Géra Eleonóra, Nagy Sándor, Tóth Árpád és Simon Katalin vizsgálják.

Belefogtunk ugyanakkor kelet-európai összehasonlításokba is, így például Constanta Ghitulescu a román tartományokban a 18. században sokkal szorosabb anya-gyermek köteléket talált a nemesség köreiből is, amelynek magyarázata még várat magára. A megértést sokszor segíti a többféle tudományág művelőinek és módszereinek az együttműködése. A kutatócsoport művészettörténészei, Mérai Dóra és Bubryák Orsolya, sírkövek ábrázolásából következtetnek családi viszonyokra, vagy az értéktárgyak anyákról leányokra öröklődését próbálják rekonstruálni. A történeti demográfusaink – Őri Péter, Lakatos Sándor és Gyimesi Réka – például azt számolták ki, hogy az újránházasodási minta Közép-Kelet-Európában némileg más, mint Északnyugat-Európában: nemcsak az első házasságok, hanem az újránházasodások is gyakoribbak, elsősorban az özvegy nők többszöri újránházasodása következtében. Vajon nekik miért volt nálunk nagyobb kedvük, illetve kelendőségük a házassági piacon? Ennek megértéséhez nem elégségesek a kvantitatív vizsgálatok, más módszerek és források kellene hozzá. Az öröklési rendszerek és jogi források felől közelítve például úgy tűnik, hogy az újránházasodásra való hajlandóságukat fokozhatta, hogy saját, szüleiktől örökölt vagyonukat a házasságban is megőrizhették, az özvegyasszonyok pedig azért lehettek kapósak, mert ezenkívül a második házasságba azt is vitték, amit első férjüktől örökölték, így a hajadonoknál vagyonosabbak voltak. Mindennek következménye pedig, hogy Kelet-Európában nagyobb a mozaikcsaládok aránya az egyszülős családokhoz képest, és ritkábbak Északnyugat-Európaéhoz képest a korban egyetlen házasságok, vagyis amikor idősebb férfiak sokkal fiatalabb hajadonokkal házasodnak újra. Ez pedig a gyermekekre nézve azzal a következménnyel járt, hogy nálunk ritkább jelenség volt a kisgyermekgondozásban tapasztalatlan fiatal mostohaanya, aki ezzel veszélyeztethette a gyermek életét, ugyanakkor a másik oldalon az özvegy anyával érkező gyerekek az új családban rizikófaktort jelentettek kisebb féltestvéreik, mostohatestvéreik számára. Őri Péter számokkal is bizonyította, hogy a 0–5 éves gyermekek halandósága magasabb a mostohaanya mellett, főleg, ha van saját gyermeke. Az viszont személyes elbeszélő forrásokból, önéletírásokból, visszaemlékezésekből, családi levelezésekből derül ki, hogy a mostohagyermekek hogyan élték meg és még inkább, hogy hogyan emlékeztek a korabeliek gyermekkorukra. Az önéletírás egyébként inkább családi életgyakorlat volt: jellemzően a gyermekeknek címezték őket, a családi értékek és identitás átörökítésére törekedtek az emlékirók, s annyira nem tekintették személyes dokumentumnak, hogy haláluk után az özvegyek vagy gyermekek folytatták a félbemaradt élettörténetet a sajátjukkal. Jól mutatja ezt az egodokumentumokat kiadó sorozatunk első kötete Fehér Andrea gondozásában, a 18. századi erdélyi főnemes, Székely László *Önéletírása*,¹ amelyet halála után második felesége írt tovább. Ennek a sorozatnak második kötete Szendrey Júlia Horváth Árpád történésszel alkotott második családját – egy 19. század közepi pest-budai polgári, értelmiségi mozaikcsaládot – mutatja be gyerekszemmel, Petőfi Zoltán és féltestvérei levelezésének, verseinek, rajzainak kiadásával és elemzésével.² De hamarosan nyomdába kerülnek az újabb kötetek is. Az egyik az újránházasodások gyakoriságát jól visszatükröző temetésre és menyegzőre

¹ FEHÉR (SZERK.), 2019.

² GYIMESI (SZERK.), 2019.

hívogató kora újkori kassai leveleket gyűjti egybe Szabó András Péternek és Hanák Bélának köszönhetően, amelyben találkozhatunk hatszor házasodó nemesasszonyokkal is. A másik a 18. századi arisztokrácia, elsősorban a Károlyi-Harruckern család nagykárolyi udvarának mindennapi életébe, családi rítusaiba enged bepillantást udvari káplánjuk és a gyermekek zongoratanárnőjének naplóján keresztül, amelyet Arany Kriszta és Bara Júlia adnak közre.

Elemzéseink eredményei szintén egy önálló sorozatban jelennek meg, eddig hat kötet látott napvilágot. A harmadik ebben a sorozatban Géra Eleonóra kötete, amely a 18. századi, a török kiűzése után újrateremtődő Buda német, délszláv, magyar és itáliai eredetű családjairól szól, és meggyőzően mutatja be, hogy a kiscsalád határai és funkciói mennyivel erősebbek a városi, mint a nemesi társadalomban.³ A segítségre szorulóknak ugyanis a rokonságon kívül számíthattak a szomszédok összetartására, a céhük támogatására, a női szolidaritásra és a keresztény könyörületeség rítusaira.

A legújabban megjelent kötet, Gyáni Gábor monográfiája (*A nő élete – történelmi perspektívában*),⁴ pedig azt a modern kori folyamatot ragadja meg történelmi forrásokra alapozva, amely a patriarchális családi keretből kibontakoztatta a női egyéniséget, beleértve a női személyiség érzelmi és értelmi önállósulását, amely párhuzamosan haladt a nők jogi státuszának és a munka nyilvános világában betöltött szerepüknek megváltozásával.

Tematikus tanulmányköteteink célja kifejezetten a módszertani kísérletezés. Az *Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon*⁵ az újabb keletű érzelmetörténelmi megközelítésben vizsgálja a családi kapcsolatokat. Arra keresi a választ például, hogy vajon a családi élet valóban gyökeresen megváltozott-e a 18. században, amikor az egy háztartásban élők közötti intimitás és bensőségesség megjelenéséről szokás beszélni? Az *Özvegyek és árvaik a régi Magyarországon*⁶ pedig a történelmi demográfia és a kultúratörténet együttes alkalmazására tesz kísérletet. Ennek eredményeképp azt hangsúlyozza, hogy az iparosodás előtti Európában és Magyarországon a családi élet nem a szülők és gyermekeik stabil együttélését jelentette, hanem a család folyamatos átalakulását. A magas halandóság következtében az özvegy- és árvalét sokak számára mindennapos tapasztalat volt, akárcsak az egyszülős vagy a mozaikcsaládban nevelkedés. A kötet szakít az özvegyesség mint női tapasztalat hagyományos ábrázolásával, és megpróbál közelebb férkőzni az özvegy férfi forrásokban rejtőzködő alakjához is, de azt is megfigyelheti az olvasó, hogy férfiak és nők hogyan manipulálták egyéni érdekeiknek megfelelően az özvegyességhez és árvasághoz tapadó negatív és pozitív sztereotípiákat.

A következő ilyen kötetünk a szülői szerepekről, hatalomról és gondoskodásról fog szólni a patriarchális családban (*Anyák és apák. Szülői szerepek, gondoskodás és tekintély a patriarchális családban*). A kötet mindenekelőtt arra hívja majd fel a figyelmet, hogy a szülői gondoskodás a patriarchális családban kollektív gyakorlat volt, amelynek gyakorlatai és normái a 19. században jelentősen átalakultak.

³ GÉRA, 2019.

⁴ GYÁNI, 2020.

⁵ ERDÉLYI (SZERK.), 2019.

⁶ ERDÉLYI (SZERK.), 2020.

A kötet lapjain találkozhatunk a lányaival bensőséges kapcsolatot ápoló 17. századi arisztokrata anyával, noha a történészek szerint ez nem jöhetett volna létre, mivel a feleségi kötelességeiket teljesítő előkelő anyák nem töltötték be az elsődleges gondozó szerepét gyermekeik mellett. Vagy megjelenik a lányainak csecsemőszoptatás ügyében tanácsokat osztó aggódó nagypapa alakja is, noha a korabeli, 19. századi „kenyérkereső” férfiaktól nem várták el az aktív részvételt gyermekeik mindennapjaiban, s a történészek az otthon női meghittségének és a férfiak uralta nyilvános versengés szférájának kettéválásáról beszélnek. Ugyanígy nem illik a sztereotipikus képbe a kisgyermekekről odaadóan gondoskodó – a kötet lapjain visszatérően kísértő – mostohaanya vagy a mostoha unokájának nagyvonalú örökséget hagyó mostoha nagyanya alakja sem. Ezekre az ellentmondásokra pedig azt az általános tanulságként szolgáló megoldást kínáljuk az olvasóknak, hogy nem kivételes esetekkel állunk szemben, hanem inkább arról lehet szó, hogy a családi viszonyok vizsgálata során nem érdemes a normákból és domináns diskurzusokból kiindulnunk, mert ezek csupán korlátozott hatást gyakoroltak az intim szféra mindennapi gyakorlataira.

Mik a további terveitek?

Mire ez az írás megjelenik, már a boltokban lesz tudományos ismeretterjesztő sorozatunk első kötete is. Orgona Angelika tollából az az európai arisztokrata ifjak és az amerikai milliárdos lányok, a „vér és arany” közötti házasságok 20. század eleji jelenségébe kapunk bepillantást a Vanderbilt- és a Széchényi-család közötti házasság történetén keresztül egy gazdagon illusztrált, nagyon szép kötet lapjaiban.⁷ Ebben a sorozatban jelenik majd meg a korábban az Indexen, most a HVG-n⁸ havonta megjelenő *Mostohacsaládok* sorozatunk online írásait összegyűjtő kötet. Szintén a nagyközönségnek szól majd a Magyar Nemzeti Múzeummal együttműködésben most készülő családtörténeti virtuális kiállításunk, amely egy interaktív játékként a felsőoktatásban is használható lesz. Egy olyan virtuális teret hozunk létre, ahol a látogató kiválaszthat egy fiktív szereplőt, akinek a fordulatos életútján végighaladva megismerheti az adott kor és társadalmi csoport lehetőségeit és korlátait, tárgyi és írott hagyományát, miközben a családi életciklus legfontosabb állomásain (születés, gyermekkor, házasság, karrier, özvegység, újraházasodás, öregkor, halál) a történet szereplőjeként maga hoz döntést a sorsáról (özvegyen elköltözik vagy marad, férjhez megy újra vagy nem). Küszöbön áll az adatbázisunk megnyitása is, amely elsősorban Szilágyi Adriennek és az általa irányított munkacsoport kitartó munkájának köszönhető. Meglévő adatbázisok harmonizálásával és továbbfejlesztésével létrehoztunk egy családrekonstrukciót szolgáló adatbázist, amely az adatokat nemcsak tárolja és exportálja, de elemzésre és vizualizációra is alkalmas, vagyis a kutatóknak elemzési eszközzel szolgál. Jelenleg a tesztelés fázisában van, a projekt webportálján⁹ pedig elérhető lesz a széles nyilvánosság számára. A honlapunkat érdemes egyébként rendszeresen felkeresni, mert itt nemcsak

⁷ ORGONA, 2020.

⁸ <https://mindennapoktortene.hvgblog.hu> (Utolsó letöltés: 2021. március 4.)

⁹ <http://families.hu> (Utolsó letöltés: 2021. március 4.)

a közelgő eseményekről tájékoztatunk, hanem családtörténeti bibliográfiával, havi blogcikkkel és hamarosan az adatbázissal és a virtuális kiállítással szolgáltatásokat is nyújtunk a látogatóknak.

A családtörténet nemzetközi diszciplína és említetted is, hogy Hamupipőke alakja számos kultúrában ismert. A kutatócsoport ebben az öt évben gondolkozik a mozaikcsaládok összehasonlító vizsgálataiban is?

Természetesen, mivel sem a család, sem a mozaikcsalád nem magyar sajátosság, másfelől a családtörténeti kutatás is nemzetközi, ennek diskurzusában kezdetektől fogva részt veszünk. Tulajdonképpen azzal, hogy az újraraházasodási minták vagy az özvegyesség elemzéseiről magukra az újabb családi egységekre tereltük a figyelmet, a családtörténet egy újabb területét hoztuk létre. Ez jól megjelenik a nagy nemzetközi társadalomtudományos vagy történeti demográfiai konferenciákon, amelyekeken a mozaikcsalád mint önálló téma korábban nem szerepelt, most viszont, mint a European Social Science History Conference-en Belfastban¹⁰ és Leidenben,¹¹ vagy mint a történeti demográfusok 2019-es kongresszusán Pécsen,¹² rendeztünk több panelt is ebben a témában. Az összehasonlítás egyfelől Közép-Kelet-Európán belül zajlik, cseh, lengyel-litván, román, orosz kutatók részvételével, amit aztán tudunk folytatni egy Északnyugat-Európa (Atlanti térség) és Kelet-Európa összehasonlítással. De a globális trendek felerősödése az elmúlt tíz évben lehetővé teszi a kultúrák közötti összehasonlítások felvetését is. 2019 májusában ezért *Stepfamilies in the Early Modern World* címmel Budapesten rendeztünk konferenciát, amelyen az európaiak kívül japán, kínai és izraeli családtörténeti témákkal foglalkozó kutatók is részt vettek.¹³ A nemzetközi összehasonlítások szervezésében fő partnerrünk Lyndan Warner, a St Mary's University professzora Halifaxban, aki velünk egyszerre kezdett a kora újkori mozaikcsaládok mindennapos voltára felfigyelni. A mozaikcsaládok történeti összehasonlításának első lépéseit, eredményeit egyfelől a *History of the Family* című folyóirat¹⁴ egy tematikus számaként tervezzük megjelentetni, a kelet-európai összehasonlítás pedig külön kötetben jelenik meg egy tanulmánykötetben. Szóval nagyon sok izgalmas munka van folyamatban és vár még ránk.

Köszönöm a beszélgetést!

A Sic Itur ad Astra nevében is további eredményes munkát kívánok!

*Az interjút Bódai Dalma készítette
Budapesten, 2020 decemberében*

¹⁰ <https://esshc.socialhistory.org/conference/programme/2018> (Utolsó letöltés: 2021. március 4.)

¹¹ <https://esshc.socialhistory.org/conference/programme> (Utolsó letöltés: 2021. március 4.)

¹² <http://eshd2019.hu> (Utolsó letöltés: 2021. március 4.)

¹³ http://families.hu/wp-content/uploads/2019/05/Stepfamilies_program.pdf (Utolsó letöltés: 2021. március 4.)

¹⁴ <https://www.tandfonline.com/loi/rhof20> (Utolsó letöltés: 2021. március 4.)

Felhasznált irodalom és rövidítések

ERDÉLYI (SZERK.)

- 2019 ERDÉLYI Gabriella (szerk.): *Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon, 1500–1850.* Budapest, MTA BTK, 2019. (*Magyar Családtörténetek: Tanulmányok, 3.*)
- 2020 ERDÉLYI Gabriella (szerk.): *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon (1550–1940).* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020. (*Magyar Családtörténetek: Tanulmányok, 5.*)

FEHÉR (SZERK.)

- 2019 FEHÉR Andrea (szerk.): *Székely László erdélyi főnemes önéletírása.* Budapest, EME-MTA BTK, 2019. (*Magyar Családtörténetek: Források, 1.*)

GÉRA

- 2019 GÉRA Eleonóra: *Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból, 1686–1726.* Budapest, MTA BTK, 2019. (*Magyar Családtörténetek: Tanulmányok, 3.*)

GYÁNI

- 2020 GYÁNI Gábor: *A nő élete – történelmi perspektívában.* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020. (*Magyar Családtörténetek: Tanulmányok, 6.*)

GYIMESI

- 2019 GYIMESI Emese: *Gyerekszemmel – Szendrey Júlia családjában.* Budapest, Magánkiadás, 2019. (*Magyar Családtörténetek: Források, 2.*)

ORGONA

- 2020 ORGONA Angelika: *Az amerikai grófné. Szapáryak és Széchényiek emlékei.* Budapest, MNM – Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020.